

ПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ ТОМАСА ГОББСА ТА АНТИЧНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Великий англійський політичний мислитель Томас Гоббс (1588-1679) жив у часи, коли філософські, історіографічні, літературні надбання античної цивілізації складали невід'ємну частину існуючого культурного простору. Твори митців Стародавньої Греції та Риму, античні сюжети та образи надихали мислителів, письменників, поетів англійського Ренесансу, сприймалися як взірець, як етичний та естетичний ідеал. Томас Гоббс формувався як творча особистість у тих же суспільно-культурних умовах, що його сучасники Вільям Шекспір (1564-1616), Френсіс Бекон (1561-1626), Уолтер Релі (1552-1618), Бен Джонсон (1572-1637), Джон Донн (1572-1631).

Втім його ставлення до античної культурної спадщини, насамперед до етичних та політичних ідей стародавніх мислителів, не завжди було однаковим. Навпаки, воно зазнало суттєвих змін протягом довгого життєвого шляху Гоббса. В спеціальній літературі ця обставина отримала лише часткове висвітлення¹. Дослідити особливості та еволюцію сприйняття Гоббсом - політичним мислителем цієї спадщини є метою даної розвідки.

Природно, що Гоббс вже в юні роки познайомився з творами античних авторів, вивчаючи давньогрецьку та латинську мови. Наділений надзвичайними здібностями, він досяг неймовірних успіхів під керівництвом молодого вчителя Роберта Летимера, який тримав приватну школу у Вестпорті. Джон Обрі, що створив велику низку біографій видатних людей XVII ст. та був особисто знайомим зі своїм старшим за віком земляком Гоббсом, повідомляє, що у 14 років Гоббс здійснив віршований переклад трагедії Еврипіда «Медея» з давньогрецької на латину². Тоді ж Гоббс став студентом Оксфордського університету

---

¹ Йдеться про питання риторики, які так чи інакше приваблювали Гоббса у різні періоди його життя. Див. Skinner Q. 'Scientia Civilis' in classical rhetoric and in the early Hobbes // *Political Discourse in Early Modern Britain*/Ed. by N. Philipson and Q. Skinner. – Cambridge University Press, 1993.

² Aubrey J. *Brief Lives*. – Barnes & Noble Books. – Totowa, New Jersey. 1983. – P. 150.

(Магдален коледж), а після одержання ступеню бакалавра мистецтв, за рекомендацією голови коледжу, - домашнім вчителем Вільяма Кавендіша, молодого аристократа, що захоплювався їздою верхи та соколячим полюванням помітно більше, аніж науками. Дж. Обрі розповідає, що Гоббс у той час майже забув латину. Отже він купував маленькі за форматом (щоб вмістилися у кишені) книжки амстердамських видавців, зокрема «Записки» Юлія Цезаря, та читав їх в передпокоях, очікуючи свого лорда³.

Науковці відмічають, що про перші чотири десятиріччя життя Гоббса відомо вкрай недостатньо. Так, американська дослідниця М. Рейк називає цей період «темними роками»⁴, маючи на увазі, насамперед, нашу слабку інформованість про погляди мислителя у цей період. Втім вона, так само як її попередники Л.Страус⁵ та Р.Шлеттер⁶, пов'язує світогляд раннього Гоббса з гуманізмом Ренесансу. Завершення раннього періоду творчості Гоббса може мати різні датування (до кінця 20-х чи до кінця 30х рр.⁷ - останній варіант здається більш ґрунтовним), але в дос. . . - 8 лідників не викликає сумнівів його «гуманістичність» .

До нього відносяться декілька різних за жанром творів: «De Mirabilibus Pessis» - віршований латинський опис див Пік-Дистрикта («англійських Альп»), де Гоббс подорожував разом зі своїм патроном, який встиг отримати титул графа Девонширського; переклад «Історії Пелопоннеської війни» Фукидіда (1628) та вступ до нього; невеличкий трактат, присвячений риториці (1635), два коротких перекази англійською мовою «Риторики» Арістотеля та декілька листів⁹. Сучасний біограф мислителя А. Мартинич схильний визнати молодого Гоббса автором також

---

³ Ibid. – P. 151.

⁴ Reik M. M. The Golden Lands of Thomas Hobbes. – Detroit, 1977. – P.20.

⁵ Strauss L. The Political Philosophy of Hobbes, its basis and genesis. – Oxford: Clarendon Press, 1936.

⁶ Schlatter R. Thomas Hobbes and Thucydides. – Journal of the History of Ideas. – V.VI. – 1945. – P.350-362.

⁷ Skinner Q. Op.cit. – P. 78.

⁸ Див. також: Немченко И.В. Ранний период в творчестве Томаса Гоббса // Проблемы британской истории. – М.: Наука, 1982. – С.184-190.

⁹ Strauss L. Op.cit. – P.XVI.

низки есеїв, які увійшли до збірки «*Horae Subsecivae*», анонімно виданої 1620 р.; один з цих есеїв був присвячений Тациту¹⁰.

Інтерес до риторики та у зв'язку з ним повага до класичних авторів, філологічні та історіографічні захоплення - все це повною мірою відповідає культурному коду ренесансного гуманізму. Визначимо також цілком гуманістичну оцінку ролі історіописання. У передмові до перекладу Фукідіда Гоббс пише, що «головне та справжнє призначення історії - навчати людей та давати їм змогу, завдяки знанню дій минулого, розсудливо поводитись нині та бути передбачливими стосовно майбутнього»¹¹. Сам вибір для перекладу твору Фукідіда обумовлений тим, що «Історія» цього античного автора добре навчає. На відміну від багатьох інших, Фукідід не додає до викладу власних міркувань про звичаї та політику чи хитромудрих здогадок про таємні цілі людей минулого, «ніколи не відволікається, щоб прочитати лекцію на моральну чи політичну тему»¹². Історії це зайве, вона є розповідною (narrative) за своєю природою, а читач вже сам бере з неї уроки¹³.

Ще одною чеснотою Фукідіда, за Гоббсом, є те, що він, на відміну від Діонісія Галікарнаського та навіть Геродота, завжди надавав перевагу істині перед красномовством. «Правда складає душу історії, а красномовство - її тіло» - стверджує Гоббс у розділі «Про життя та «Історію» Фукідіда»¹⁴. Історія не є піснею, призначеною захопити слухача. Її мета - навчити майбутні покоління.

З часом мислитель дійшов висновку, що істину можна - і слід - черпати із зовсім іншого джерела.

Суттєвим є те, що Гоббс як політичний мислитель «народився» незвичайно пізно: лише в 1640 р., у віці 52 років, він написав свій перший політичний трактат «Про політичне тіло, або Елементи закону морального та політичного»¹⁵ (надалі -

¹⁰ Martinich A.P. *Hobbes. A biography*. Cambridge University Press, 1999. – P. 43.

¹¹ *The English Works of Thomas Hobbes / Ed. by W.Molesworth*. – v.VIII. – London, 1843. – P.VII.

¹² *Ibid.* – P. VIII.

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibid.* – P. XX.

¹⁵ *Hobbes Th. De Corpore Politico, or the Elements of Law // The English Works of Thomas Hobbes / Ed. by W. Molesworth*. – V. IV. – London, 1840. – P. 77-229.

«Елементи закону» - І.Н.). З цим може бути пов'язаною одна принципово важлива особливість його творчості. Політична система Гоббса, збудована на цілком раціоналістичних засадах за допомогою методу, який сам автор називав «дедуктивним» чи «математичним», була викладена вже у першій праці та не зазнала суттєвих змін в наступних роботах - «Про громадянина» (1642)¹⁶ (надалі - «De Cive» - І. Н.) та класичному витворі Гоббса «Левіафані» (1651)¹⁷.

Своїм величезним відкриттям та заслугою Гоббс - сучасник європейської «революції в природознавстві» - вважав використання в політичній науці методу, запозиченому, як він вважав, з природничих наук¹⁸. Відповідно, дослідження починається з розгляду фізичної природи людини, з якої Гоббс дедукує її соціальну (а точніше - асоціальну) природу. Виходячи з цього, він формулює поняття природного права і природного закону та концепцію природного стану людей як «війни всіх проти всіх». Потім через теорію суспільного договору, який укладають між собою індивідууми - кожний з кожним - створюючи державу, Гоббс звертається до аналізу суспільного стану людей - підданців та викладає своє вчення про абсолютний та нероздільний суверенітет держави. Тріада *природний стан - суспільний договір - теорія суверенітету* присутня як в першій політичній роботі Гоббса «Елементи закону», так і в «Левіафані».

Застосування «математичного», тобто дедуктивного методу раціоналістичних виведень надає політичній системі Гоббса надзвичайну стрункість, яка у поєднанні з точним та виразним стилем викладення сприяла величезній популярності полі-

---

¹⁶ Трактат був написаний латиною та виданий у Парижі під назвою «Elementa Philosophica de Cive». У 1651р. він вийшов у авторському англійському перекладі як «Philosophical Rudiments concerning Government and Society» – The English Works of Thomas Hobbes. – V.II. – London, 1841.

¹⁷ Hobbes Th. Leviathan, or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil // English Works. – London, 1839. – V. III.

¹⁸ Див. Немченко І.В. Індивідуалізм в англійській політичній мислі першої половини XVII в. // Записки історичного факультету. – Вип.3. – Одеса, 1996. – С.95-112.

Томас Гоббс и Роберт Филмер: рационализм и патернализм в теории суверенитета // Записки історичного факультету. – Вип.4. – Одеса, 1997. – С. 211-218.

тичних творів Гоббса в XVII ст.¹⁹ Гоббс до кінця днів залишався вірним своєму улюбленому методу, вважаючи його запорукою істинності та бездоганності усієї політичної системи.

Не дивно, що історія в політичних творах Гоббса позбавляється ролі «вчительки життя» та перетворюється на невичерпний фонд прикладів для підтвердження положень політичного вчення, правильність якого гарантована використанням дедуктивного методу²⁰.

Внаслідок цього під загрозою опинився раніше безперечний авторитет античних мислителів. Це, перш за все, стосується Аристотеля як засновника європейської традиції політичної думки. Гоббс не згоден та критикує в своїх працях деякі фундаментальні положення, викладені в «Політиці». Це, перш за все, твердження про природну нерівність людей, яке, за Гоббсом, суперечить не тільки розуму, а й досвіду²¹. Теза про природну фізичну та розумову рівність людей є дуже важливою для розбудови усієї системи Гоббса, отже вона присутня в «Елементах закону»²², в «De Cive»²³, в «Левіафані». Саме з цього положення Гоббс виводить свою концепцію природного стану людей. Один з природних законів (дев'ятий) наказує кожній людині визнавати іншу рівною собі від природи²⁴. Отож погодитися з Аристотелем було неможливо.

Гоббс заперечує також відомі (та вельми популярні в західноєвропейській традиції політичної думки) аналогії Стагірита між життєустроєм «політичних» істот - бджіл та мурах - і

¹⁹ Див. Skinner Q. The Ideological Context of Hobbes's Political Thought // Historical Journal. – V. II. – 1966. – P. 286-317.

²⁰ Втім соціально-політичні катаклізми наступних десятиліть спонукали мислителя звернутися до історичного жанру в пошуках причин, що привели до розв'язування громадянських війн середини XVII ст. Див. Немченко І.В. Томас Гоббс о причинах и характере Английской революции середины XVII в. // Записки історичного факультету. – Вип. 9. – Одеса, 1999. – С. 233-247.

²¹ English Works. – V. III. – P. 141.

²² Ibid. – V. IV. – P. 81-82.

²³ Ibid. – V. II. – P. 111.

²⁴ Ibid. – V. III. – P. 141. Див. також: Немченко І.В. Естественное право и естественный закон в политическом учении Томаса Гоббса // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – Вип. 40. – Одеса: Юридична література, 2008.

людським суспільством²⁵. Комахи позбавлені розуму й мови, - пише Гоббс, - на відміну від людей, які постійно конкурують між собою. Людям для створення суспільства потрібно укласти суспільний договір та відмовитись від природного права на все на користь суверену.

У світлі викладеного вище доречно відзначити дві обставини. По-перше, Гоббс взагалі досить рідко посилається на своїх попередників - політичних мислителів минулого, особливо у порівнянні з сучасними йому англійськими авторами, твори яких зазвичай містять величезну кількість згадок про попередників, античних письменників зокрема²⁶. По-друге, його критика до певного моменту хоч і принципова, але відносно стримана за формою. Іноді Гоббс навіть залучає античні авторитети для підтвердження своїх висновків. Так, намагаючись довести відсутність приватної власності у природному стані, Гоббс апелює до Цицерона, який пов'язував виникнення цього інституту з цивільними законами: якщо їх не стане, жодна людина не буде знати, що належить їй, а що - іншим людям²⁷.

Не можна не помітити й те, що Гоббс звертає увагу далеко не на всі свої розбіжності з політичними твердженнями Аристотеля. Це, наприклад, стосується фундаментального питання щодо сутності людської природи. Якщо Аристотель бачив у людині істоту соціальну та політичну, то для Гоббса людина у природному стані - індивідуум, охоплений пристрастями, який має, так само як і всі інші індивідууми, право на все. Звідси походить трактування природного стану людства як «війни всіх проти всіх».

---

²⁵ English Works. – V. IV. – P. 120; V. II. – P. 66-67; V. III. – P. 156-157.

²⁶ Цікавим у зв'язку з цим є свідчення Дж. Обрі про невелику кількість книжок, не більше за півдюжину, що зазвичай тримав Гоббс у своїй кімнаті. Гомера та Вергілія частіше за все можна було побачити на його столі, іноді – Ксенофонта чи якусь іншу історичну книгу та грецький текст Біблії – Aubrey J. Op. cit. – P.157. Також там завжди були ноти пісень, які Гоббс любив співати наодинці, коли ніхто не міг його чути (Ibid. – P. 158). В іншому місці Обрі відмічає й таку зрозумілу обставину, що Гоббс мав можливість користуватися величезною бібліотекою свого патрона (Ibid. – P. 153).

²⁷ English Works. – V.III. – P. 233-234.

Зміст та тональність гоббсовських положень змінюються та набирають напруги, коли він починає висвітлювати головну ланку своєї політичної системи - державний суверенітет.

Доречно відмітити, що викликана методологічними особливостями абстрактність політичної системи Т.Гоббса зовсім не виключала, а в його розумінні саме припускала, тісний зв'язок із соціально-політичними реаліями. Гоббс неодноразово підкреслював необхідність для англійців мати правильні уявлення про владу, про права та обов'язки правителя і підданців. Він був впевнений, що для підтримки внутрішнього миру в країні та забезпечення самозбереження підданців - а це є головною метою держави - суверен повинен дбати про призначення вчителів, правильне виховання молоді, про розповсюдження у суспільстві таких доктрин, які сприяють захисту, миру та добробуту людей²⁸.

Немає сумнівів, що Гоббс саме таку роль відводив своєму політичному вченню. Так, підбиваючи підсумки «Левіафану», мислитель висловлює думку, що цей твір було б корисно надрукувати, а ще корисніше - вивчати в університетах, бо вони є джерелом політичних та моральних вчень, з якого «черпають воду» проповідники та шляхта. Ця вода повинна бути чистою, зокрема від «отрути язичницьких політиків»²⁹.

Теоретичні розбіжності з античними авторами з питань державного суверенітету в умовах революції середини XVII ст. виявилися пов'язаними з політичною дійсністю, з життям людей, які брали участь в поваленні монархії та встановленні нових форм політичної влади або, залишаючись поза сутичкою, відчували на собі наслідки трансформацій, що відбувалися. Це надавало пристрасті інтелектуальним суперечкам, тим більш, що головну причину громадянських війн Гоббс бачив у «зіпсованості людей» під впливом шкідливих доктрин. Про зміст такого роду доктрин йдеться, більш чи менш докладно, в усіх його політичних творах³⁰.

Від греків та римлян, - пише Гоббс, згадуючи Аристотеля та Цицерона, - прийшла омана, ніби-то свобода існує лише у

---

²⁸ Ibid. – V.III. – P. 323; V. IV. – P. 217.

²⁹ Ibid. – V.III. – P. 714.

³⁰ Ibid. – V.II. – P.150-159; V.III. – P.309-317; V.IV. – P. 200-209.

держав з демократичною формою правління. Витоки таких уявлень Гоббс пояснює досить прагматично, цілком в дусі своєї політичної системи. Античні автори жили в демократичних державах, отже міркували про право, виходячи з існуючої практики, а не (як належить!) з природних принципів. З метою відвернути афінян від зміни свого правління їх навчали, що вони є вільними, а всі, хто перебуває під владою монарха, - раби. Саме про це, - вказує Гоббс, - писав Аристотель у кн. 6, розд. 2 «Політики», а потім Цицерон та інші письменники³¹.

Читання їхніх творів, за Гоббсом, мало прикрі наслідки для нащадків у країнах Заходу. У людей, що жили в монархічних державах, із самого дитинства формувалося хибне розуміння свободи та у зв'язку з ним - схильність до заколотів та непокори законним суверенам. У результаті пролилося стільки крові, - з сумом резюмує Гоббс, - що «жодна інша річ ніколи не коштувала так дорого, як вивчення грецької та латини»³².

Сам Гоббс вважав, що свобода, про яку з такою повагою пишуть стародавні греки та римляни, а також ті, хто сприйняв їхні політичні пізнання, є не свободою приватних осіб, а свободою держав. «Афіняни та римляни були вільними, - пояснює мислитель, - тобто свободними державами, це значить не те, що будь-які приватні особи користувалися там свободою чинити опір своїм власним представникам, а те, що їхні представники мали свободу чинити опір іншим народам чи завойовувати їх. ...Свобода є однаковою як в монархічній, так і в демократичній державі»³³.

Згубні для суверенної влади наслідки захоплень античною мудрістю настільки турбують Гоббса, що він неодноразово повертається до цієї теми. Так, ХХІХ розділ «Левіафану», що має виразну назву «Про ті речі, які ослаблюють державу чи ведуть до її розпаду», присвячено хворобам могутнього Левіафана, зокрема спричиненим «отрутою» брехливих вчень та доктрин. Гоббс пише, що однією з найчастіших причин повстання саме проти монархії є читання політичних та історичних книг стародавніх греків та римлян. Молоді люди стають впевненими,

---

³¹ Ibid. – V.III. – P. 202.

³² Ibid. – P. 203.

³³ Ibid. – P. 201.

що славетні подвиги та успіхи народів пов'язані саме з демократичною формою правління, не звертаючи уваги на численні повстання та громадянські війни доби античності.

Завдяки читанню таких книг люди дійшли навіть до вбивства своїх королів. Грецькі та римські автори цю дію виправдовують та оголошують законною й гідною, треба тільки назвати жертву «тираном», - з гіркою іронією помічає Гоббс. «Б о вони не кажуть: царевбивство є законним, а кажуть: тирано- вбивство є законним»³⁴. Вражаючим є висновок вченого: «Загалом я не можу собі уявити нічого більш згубного для монархії, ніж дозвіл публічного читання таких книг без застосування коректив розсудливих знавців, що в змозі видалити цю отруту»³⁵.

Після 1651 р. Гоббс більш не писав політичних трактатів. Його погляди за доби Реставрації висвітлює твір, виконаний в жанрі історіографії. «Бегемот: Історія причин громадянських війн в Англії»³⁶ був написаний 1668 р. у формі діалогу. Гоббс презентував свою роботу Карлу II Стюарту, що призвело до несподіваних наслідків: публікацію «Бегемота» було заборонено. Втім, вже наступного року твір зазнав чотири підпільні видання без відома Гоббса³⁷. Діалог було легально опубліковано лише в 1682 р., коли автора вже не було в живих.

У «егемоті», присвяченому, як і обіцяє його підзаголовок, здебільшого аналізу причин, що привели до «великого заколоту», Гоббс знову, але вже на матеріалі нещодавньої історії Англії, розглядає наслідки впливу античних ідей на його співвітчизників. У цьому впливі він бачить одне головних джерел розв'язування громадянських війн середини XVII ст. Гоббс пише про велику кількість світських джентльменів, які прагнули народного правління, палко виславляли свободу та засуджували тиранію. їх захоплення «демократичними принципами Аристо-

---

³⁴ Ibid. – P.315.

³⁵ Ibidem.

³⁶ The English Works of Thomas Hobbes / Ed. by W.Molesworth. – V.VI. – London, 1840. – P. 163-418.

³⁷ The Bookseller to the Reader. – Ibid. – P. 163.

³⁸ Див. Немченко И.В. Томас Гоббс о причинах и характере Английской революции середины XVIIв.

теля та Цицерона» почалося з любові до красномовства стародавніх авторів та поступово привело до участі у повстанні³⁹.

Вустами головного із співрозмовників - А. - Гоббс виокремлює декілька груп «спокусників народу» - винуватців громадянської війни. Одну з них - четверту за послідовністю після пресвітеріан, «папістів» та інDEPENDENTІВ - складають вже знайомі нам численні освічені люди з вищих шарів суспільства («men of the better sort»). В юні роки вони начиталися книг відомих авторів Стародавньої Греції та Риму, які звеличували народне правління під славним ім'ям свободи, а монархію презирливо йменували тиранією⁴⁰.

Гоббс звертає увагу й на те, що згадані автори жили в державах з демократичною формою правління, отже їхні писання не були спрямовані проти існуючих там порядків. В Англії ж саме з таких людей здебільшого склалася бунтівна палата Общин. Якщо вони й не мали там більшості, то завдяки своєму красномовству завжди могли впливати на інших⁴¹.

Засобом розповсюдження демократичних ідей стали університети, де вивчалися твори античних мислителів замість політичного вчення про необхідність збереження та зміцнення держави. Таким чином, - констатує Гоббс, - «університети для

42

цієї нації стали тим, чим дерев'яний кінь був для троянців»⁴².

Ставлення Гоббса до університетів та взагалі - до сучасної йому освіти - заслуговує на окремі розвідки. Зазначимо лише деякі нюанси. Обурення в нього викликають не тільки положення Аристотеля чи Цицерона та навіть не тільки вплив цих положень на його сучасників як такий. Мала місце й невірна їх інтерпретація вченими-схоластами, як католиками, так і протестантами. Неуцтво, забобони, отримані у спадок від язичництва, погане знання стародавніх мов у поєднанні з помилковими твердженнями античних авторитетів - все це складові «царства темряви», яке описує Гоббс у IV розділі свого класичного твору.

Здається символічним, що для засудження англійських університетів за їх схильність до античних ідеалів Гоббс вико-

---

³⁹ English Works. – V.VI. – P. 218.

⁴⁰ Ibid. – P.168.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibid. – P.213.

ристовує образ із гомерівської поеми. Насправді, його негативізм відносно політичних вчень доби античності ніяким чином не розповсюджувався на весь культурний спадок стародавніх греків та римлян. Це стосується навіть Аристотеля - мислителя, що викликав найбільшу кількість критичних атак. Дж. Обрі згадує, як Гоббс у розмові з ним схвалював праці Аристотеля з риторики та розсуди про тварин, втім не оминаючи засудити його етичні та політичні положення⁴³.

В останні роки свого життя Гоббс займався перекладом «Іліади» та «Одіссеї» з давньогрецької на англійську мову. Ім'ям Гомера було означено завершення великого творчого шляху, як ім'ям Еврипіда - його початок.

---

⁴³ Aubrey J. Op. cit. – P. 159.